

ГРАМАТИКОЛОГІЯ

УДК 811.161

DOI: [https://doi.org/10.17721/um/53\(2023\).11-23](https://doi.org/10.17721/um/53(2023).11-23)

Сергій Різник, канд. філол. наук, доц.

ORCID ID: 0000-0003-3083-4543

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

НАУКОВА ОСОБИСТІСТЬ ІЛЛІ КУЧЕРЕНКА В УКРАЇНСЬКІЙ ГРАМАТИКОЛОГІЇ

Присвячено аналізу наукового внеску професора І. Кучеренка в розвиток граматичної теорії словосполучення та речення, новаторським принципам класифікації частин мови, теорії відмінків, синтаксичному статусові явищ, відомих під назвою “просте ускладнене речення”, функції прийменника в синтаксичній сполуці, синтаксичній природі лексикалізованих сполук слів, принципам логічної несуперечливості у визначенні ключових понять і механізмів мовної будови.

Ключові слова: *граматикологічне вчення Іллі Кучеренка, граматикологія, монокритеріальна класифікація частин мови, рівність узагальненого значення слів, реальне значення слова, рівень семантики, синтаксичні функції прийменника, функції вокатива, фразеологічні словосполучення.*

Про наукову діяльність Іллі Корнійовича Кучеренка – знаного українського граматикиста, теоретика мови, педагога, блискучого викладача з понад 50-річним стажем, багаторічного завідувача кафедри української мови Київського університету імені Тараса Шевченка говорять у контексті розвитку української мовознавчої науки не так часто й не так ґрунтовно, як ця непересічна наукова особистість заслуговує!

Ілля Кучеренко відомий світові як автор оригінальної та новаторської граматичної концепції, яку він оприлюднив на межі 50–60-х рр. у працях “Грамматичні значення і граматичні категорії в українській мові”, “Порівняльні конструкції мови в світлі граматики”, “Категорія відмінка в сучасній українській мові”. І вже

як цілісну й завершену морфологічну теорію представив у двотомній праці “Теоретичні питання граматики української мови”¹.

Його монокритеріальна класифікація частин мови, здійснена на основі реального значення слів, вирізняється у граматиці строгою логічністю концепції, тез і міркувань, послідовністю висновків та узагальнень. Оригінальні й новаторські погляди вченого на структуру речення, на граматичну природу багатьох мовних явищ сформували чимало послідовників та однодумців і ввійшли в українське мовознавство разом дисертаційних досліджень, навчальних посібників, наукових статей, і дотепер продовжують бути темами наукових конференцій, диспутів і круглих столів.

Монографічні праці І. К. Кучеренка та багато статей у науковій періодиці містять бездоганно логічні й одночасно сміливі та новаторські погляди на граматику як науку, на ключові граматичні категорії, на природу і класифікацію частин мови, на закони граматичного поєднання слів, обсяг поняття “словосполучення”, на синтаксичну структуру речень із порівняльними конструкціями, на будову речення з однорідними компонентами, на граматичну природу і статус звертання, на категоріальну семантику й синтаксичні функції так званих “службових частин мови”. І це далеко не повний перелік проблем, які були предметом наукового осмислення вченого.

Юрій Шевельов в енциклопедичному огляді 1966 р. “Мовознавство на Україні” гострим оком закордонного дослідника відзначає, що в українському радянському мовознавстві на початку 60-х рр., попри відсталість у методології, недостатню обізнаність зі світовим мовознавством, брак самостійности

¹ Див.: *Кучеренко І. К.* Граматичні значення і граматичні категорії в українській мові. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1959. 59 с.; *Кучеренко І. К.* Порівняльні конструкції мови в світлі граматики. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1959. 107 с.; *Кучеренко І. К.* Категорія відмінка в сучасній українській мові. Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1961. 52 с.; *Кучеренко І. К.* Теоретичні питання граматики української мови : Морфологія. Ч. I. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1961. 172 с.; *Кучеренко І. К.* Теоретичні питання граматики української мови : Морфологія. Ч. II. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1964. 160 с.

в підходах, побоювання узагальнень і в чималій частині компілятивність, особливо помітно вирізняються студії Іллі Кучеренка з методології морфології².

І. Кучеренко із притаманним філософу концептуально широким поглядом на мовні явища виробляє свій строго логічний та оригінальний підхід до тлумачення цілого ряду категорій мови, які досі мали вкрай суперечливе трактування в академічній і шкільній практиці.

Упродовж багатьох десятиріч в українській, як і в російській, граматиці поділ слів на частини мови здійснювався на основі традиційної гетерогенної класифікації – застосування одночасно семантичного, морфологічного та синтаксичного критеріїв. Учений вважає такий підхід грубим порушенням логіки і відкидає його як такий, що не забезпечує наукової достовірності дослідження. Він бере за основу “однозначний (моністичний)” критерій – узагальнене лексичне значення слова (або **реальне значення**) [Кучеренко 2003b : 135].

Це дозволило переосмислити природу і граматичний статус відразу декількох “класів” слів – займенників, так званих порядкових числівників, прийменників, дієприкметників, дієприслівників, а також сполучників і часток.

І. К. Кучеренко зосереджує увагу на тому, що групи займенників суттєво відрізняються одна від одної за своїм узагальненим значенням. Особові (наприклад, *я, ти, він*) вказують на предмет, хоча його й не називають, тоді як інші (*мій, цей, такий, наш*) виражають ознаку, а ще інші (*стільки, скільки*) – узагальнену кількість. Отже, немає жодної логічної підстави відносити всі ці слова до однієї частини мови – займенника. Граматист розподіляє ці семантичні групи займенників, відповідно до їхнього реального значення, між класами іменника, прикметника та числівника. Отже, займенник як частина мови фактично розпадається на групи слів із узагальненим предметним, або

² Див.: Енциклопедія українознавства. Зошит 21 / Гол. редактор В. Кубійович. Париж; Мюнхен, 1966. Перевидання в Україні. Т. 5. Львів, 1996. С. 1630.

означальним, або кількісним значенням, формуючи в складі кожної з цих частин мови **співмірні за глибиною узагальненої семантики** лексичні шари або **рівні семантики**.

Поняття про **глибинну рівневість узагальненого значення слів у межах кожної частини мови** стало геніальним відкриттям І. К. Кучеренка. До цього в граматиках про глибинну шаровість семантики лексичних класів не говорили.

В основі частиномовної концепції Іллі Кучеренка – три рівні (діапазони, періоди) узагальнення значення слів, що становлять частину мови з типовим для кожного з рівнів способом вираження семантики: **рівень визначеної семантики**, **рівень узагальненої семантики** та **рівень узагальнено-вказівної семантики** [Кучеренко 2003b : 147].

Такий підхід дав ученому змогу логічно й системно представити лексико-граматичну природу слів із доволі сумнівним статусом, відомих у традиційних схемах як займенники, дієприкметники, дієприслівники та прийменники. У класифікації І. К. Кучеренка вони становлять відповідні семантичні рівні іменника, прикметника, числівника та прислівника.

Отже, увесь масив лексем учений поділяє на сім класів слів із трьома ярусами семантики в межах кожного класу (див. табл.).

Новаторське розуміння лексико-граматичної природи частин мови дозволило вченому переглянути ряд тверджень і поглядів стосовно будови словосполучення, зокрема ролі прийменника у його структурі. Погоджуючись із професором В. Жирмунським у тому, що протиставляти *словосполучення сполученню слів* є нічим не виправданим “термінологічним педантизмом”, І. К. Кучеренко відносить до словосполучень будь-яку сполуку слів, поєднаних граматично й за змістом (*Іван Якович Франко, Біла Церква, буду писати, найбільш вдалих, близько хати, посередині ярмарку, наперекір світові, впоперек поля* тощо – усе це словосполучення, утворені за допомогою відомих граматичних зв’язків: узгодження, керування та прилягання) [Кучеренко 2003b : 436].

Таблиця класифікації частин мови за І. Кучеренком [Кучеренко 2003b : 145]

ЧАСТИНИ МОВИ

Що відображає Характер відображення (рівень)	Факти оточуючої дійсності				Факти психічної діяльності		
	Предмети	Ознаки предметів			Ознаки ознак, форми існування предметів чи явищ	Усвідомлене реагування (розумове, емоційне, вольове)	Активність пізнавального процесу
		якісні, відносні	кількісні	процесуальні			
	ІМЕННИК	ПРИКМЕТНИК	ЧИСЛІВНИК	ДІЄСЛОВО	ПРИСЛІВНИК	ЧАСТКА	СПОЛУЧНИК
Перший рівень (визначеної семантики)	<i>Київ верба рух бажання трійка</i>	<i>червоний солодкий братів бажаний писаний</i>	<i>три дванадцять сто</i>	<i>іти біліти стояти вірити бажати</i>	<i>швидко улітку граючись дома зозла певно радісно</i>	<i>так невже навряд ех ого агов гайда</i>	<i>оскільки проте якщо</i>
Другий рівень (узагальненої семантики)			<i>кілька кількадесять</i>	<i>бути ставати</i>	<i>у на під перед посеред</i>	<i>чи би (б) аж но таки нехай</i>	<i>чим хоч чи і</i>

Закінчення табл.

Що відображає Характер відображення (рівень)	Факти оточуючої дійсності				Факти психічної діяльності		
	Предмети	Ознаки предметів			Ознаки ознак, форми існування предметів чи явищ	Усвідомлене реагування (розумове, емоційне, вольове)	Активність пізнавального процесу
		якісні, відносні	кількісні	процесуальні			
	ІМЕННИК	ПРИКМЕТНИК	ЧИСЛІВНИК	ДІЄСЛОВО	ПРИСЛІВНИК	ЧАСТКА	СПОЛУЧНИК
Третій рівень (узагальнено-вказівної семантики)	<i>я ти він</i>	<i>мій такий кожний усякий</i>	<i>стільки скільки</i>		<i>тут коли так куди тоді</i>		
Слово-сполучення з семантикою однакового обсягу з частиною мови	<i>Іван Франко Біла Церква</i>	<i>найбільш серйозний</i>	<i>сто сорок три двадцять один</i>	<i>буду писати хай пише</i>	<i>найбільш вдало на світанку від імені з краю в край</i>	<i>навряд чи що за на добраніч</i>	<i>тому що дарма що а також</i>

Стосовно прийменникових сполучень, які граматики традиційно ототожнювали з відмінковими формами іменників, учений категорично й аргументовано наполягає на тому, що ці конструкції мають усі ознаки словосполучення й немає жодних підстав не визнавати їх такими. Прийменник та іменник, стверджує вчений, входять до складу словосполучення зі своїми значеннями, які варто розглядати як повноцінні, хоча й по-своєму специфічні, взаємно пристосовані складники змісту сполучення [Кучеренко 1973 : 20–21]. Зміст прийменника, як слова з високим ступенем узагальнення, розкривається у сполученні з іменниками, бо що вищий ступінь узагальнення слова, то вірогідніше вживання його з іншими лексемами.

І. К. Кучеренко ламає усталене в граматиці уявлення про прийменник як граматичне слово, яке допомагає іменникові виразити його значення, і чітко формулює протилежну думку: “Ми вважаємо недостатнім і в основі своїй хибним твердження, що **прийменники вживаються** з відмінковими формами імен. Правильним вважаємо інше: **імена** в певних відмінкових формах **уживаються** з прийменниками, створюючи таким чином словосполучення, яке функціонує в реченні як один його складний член” [Кучеренко 2003b : 426].

Не менш логічним і послідовним у загальній системі граматичних зв'язків є Кучеренкове трактування фразеологічних сполук як синтаксичних утворень.

Ученого не влаштовує панівний у сучасній йому літературі погляд на фразеологічну сполуку як на об'єкт лексикології, а не синтаксису. Цей погляд ґрунтувався на тому, що стійкі сполуки слів, мовляв, не створюються щоразу, а використовуються готовими, як уже створені цілісності, тобто (як і слова) відтворюються в процесі мовного спілкування. І. К. Кучеренко наголошує на тому, що синтаксис вивчає одиниці зв'язної мови абстраговано від конкретного їхнього змісту; синтаксис цікавить узагальнено-граматична семантика словесних сполук, під чим розуміються смислові відношення між словами: “Ми не можемо не визнати, що в цьому плані, у плані узагальнено-граматичного значення, фразеологічні словосполучення не від-

різняються від вільних: граматичні значення в них – однакові” [Кучеренко 2003а : 61–62].

Якщо порівнювати фразеологічні сполуки з вільними, зазначає вчений, то побачимо їхню конструктивну близькість: *магнітне поле і бурякове поле* – атрибутивні; *байдики бити і вікна мити* – об’єктні, *кинутися навітікача* – обставинне. Як у стійких сполуках, так і у вільних виділяємо головне слово, або стрижневе, пояснюване, що називає якийсь предмет чи явище об’єктивної дійсності, і залежне – характеризуючий компонент, що виражає якусь ознаку названого головним словом предмета. Відмінність фразеологізму від вільної сполуки лише в тому, зазначає вчений, що головне слово в ньому є засобом вираження образного уявлення про будь-який предмет, а залежне слово в своєму значенні ускладнюється оцінковим характером вираженої ним ознаки. І вільне, і фразеологічне словосполучення є складеними назвами предметів, пор.: *зелена трава і зелена вулиця, білий світ і білий папір* [Кучеренко 2003а : 62].

За характером відношень між словами такі сполуки є атрибутивними, об’єктними чи обставинними, за морфологічною природою складників – реалізують зв’язок узгодження, керування чи прилягання. Характерна цим сполукам образність та експресивність надали їм крилатості та здатності вживатися в багатьох конкретних ситуаціях. Проте це не позбавило їх синтаксичних рис, не порушило нормативної сполучуваності слів і способів сполучення [Кучеренко 2003а : 62–63].

У синтаксичних працях і в лекційних курсах учений багато уваги приділяв реченням з однорідними рядами словоформ і звертаннями. Зокрема, його цікавив **граматичний статус речень**, які містили такі “ускладнення”. Зіставляючи речення як одиниці мови з судженнями – одиницями мислення, вчений доводить, що речення з однорідними членами є виразником складного судження, отже й саме воно є складним (“*Де, коли і ким це було сказано*” ми сприймаємо як три запитання: “*де це було сказано*”, “*коли це було сказано*” і “*ким це було сказано*”).

Професор Кучеренко, розвиваючи ідеї О. Потєбні, аргументовано доводить повноцінне функціонування в українській мові

кличного відмінка, а не “кличної форми”, як упродовж багатьох десятиліть радянського “зближення мов” подавалося в граматиках. Він критикує термін “звертання”, натомість описує аж п’ять синтаксичних функцій, які іменник у кличному відмінку може виконувати в реченні. Це насамперед функція підмета, а також прикладки, вставного слова, окремого вокативного речення або головної частини складнопідрядного речення. Коли вокатив як виразник суб’єкта дії виступає в ролі підмета, то присудок узгоджується з таким підметом у формах роду й числа (*Ой зійди-зійди, ясна зиронько; Сира земле, розступися; Повій, вітре, на Україну* тощо) [Кучеренко 2003а : 114–127]. Цим повністю спростовується теза, що звертання граматично не пов’язане з реченням. Яка, до речі, і досі фігурує у шкільній граматиці та й у багатьох інших навчальних посібниках і методичних розробках.

У контексті морфологічних досліджень другої половини ХХ ст. професор І. К. Кучеренко відзначав, що спроби видати номенклатуру частин мови за наукову класифікацію не задовольняють жодного правила простого логічного поділу поняття, “тому вона не є класифікацією, а лише вичленуванням із загальної кількості слів певних угруповань, кожне за своїми основами” [Кучеренко 2003б : 113]. Однак, попри блискучу доказовість поглядів граматиколога Кучеренка, його вчення в 60–80-х рр. минулого століття не набуло належного поширення в українському мовознавстві. Авторитарна за своєю природою радянська наука, імперіально зверхне ставлення до її національних осередків як до другорядних, периферійних, несуб’єктних ні в методології, ні в науковій практиці, низький загальний рівень культури наукового мислення та дискутування, превалювання в науковій діяльності описового підходу над теоретичним аналізом стали тими несприятливими чинниками, які на десятки років затримали поширення “кучеренківських” ідей. Наукові підходи ученого, його способи обґрунтування й доведення теоретичних положень, як виявилось, занадто випереджали свій час і тогочасні умови формування наукових концепцій!

Аналізуючи тогочасні підручники з граматики для середньої та вищої школи, учений зауважував, що “з підручника в підручник

у граматику, зокрема в розділ синтаксису, протягом десятиліть перекочовують поняття, позбавлені синтаксичного змісту, такі як “пряма мова”, “слова автора”, “звертання”, “період” і деякі інші. Вони вже стали такими звичними в посібниках із синтаксису, що навіть спеціалістів нелегко переконати в їх безпідставності в цій частині граматики. Навіть незважаючи на очевидність і переконливість фактів” [Кучеренко 1985 : 5].

Під впливом поглядів І. К. Кучеренка, хоча й повільно, але розпочався процес науково-логічної верифікації ряду викривлених граматичних тверджень і уявлень. 1985 р. Лариса Кадомцева видала працю “Синтаксис простого речення”, де подає суттєво відмінне від “шахматовсько-виноградівського”, але суголосне “кучеренківському” тлумачення природи синтаксичної односкладності. До власне односкладних речень дослідниця відносить лише безособові конструкції, тобто ті моделі, у яких не можна реконструювати відсутній предикативний компонент, бо він там не передбачений і не мислиться мовцем [Кадомцева : 14–28]. Іван Вихованець у підручнику “Грамматика української мови. Синтаксис” розвинув цей погляд, упровадивши в класифікацію моделей простого речення апозицію *структурна та семантична повнота / неповнота* [Вихованець : 102–105].

Морфологічні ідеї І. К. Кучеренка набули поширення на початку ХХІ ст. у праці І. Вихованця та К. Городенської “Теоретична морфологія української мови”. Автори зазначають, що слова, які вирізняються вказівною функцією (займенники), не можуть становити окремої частини мови, оскільки їхня категорійна семантика не виходить за межі об’єктів називання основної іменної трійки та прислівника: для іменника – предметність, для прикметника – ознаковість, для числівника – кількість і для прислівника – ознака іншої ознаки. Отже, пишуть автори, займенники дублюють відповідно іменники, прикметники, числівники та прислівники, отже, вони, виступаючи лексико-семантичними еквівалентами іменника, прикметника, числівника та прислівника, належать до цих частин мови і формують їхню категорійну периферію [Вихованець, Городенська : 185].

Слушність і продуктивність граматикологічних ідей І. К. Кучеренка багато разів відзначали професори Олександр Мельничук, Арнольд Грищенко, Ніна Гуйванюк, Каленик Шульжук, наші сучасники Анатолій Загнітко, Мар'ян Скаб, Сергій Єрмоленко й багато інших теоретиків мови.

2013 р. колектив кафедри української мови та прикладної лінгвістики Навчально-наукового інституту філології Шевченкового університету видав у трьох книгах підручник із української мови для вишів, у якому знайшла втілення переважна більшість ідей професора цієї кафедри та її багаторічного завідувача Іллі Кучеренка. Зокрема, класифікація частин мови тут ґрунтується на узагальненій семантиці розрядів слів (предметність – іменник, процесуальність – дієслово, кількісність – числівник тощо [Сучасна : 15]. Розуміння і трактування займенників, ад'єктивних слів, відомих зі шкільної граматики як дієприкметники та порядкові числівники, дієприслівників, однорідних підметів і присудків, вокатива, неповних речень і багатьох інших явищ граматики є суголосним ідеям і поглядам геніального граматаста.

Однак стосовно цілого ряду явищ мови й досі ще значна частина граматик, що видаються та перевидуються в наш час, на жаль, перебуває в полоні псевдонаукових догм і хибного, бездоказового трактування понять і поширення віджилих штампів. Це переконує нас у тому, що граматичні погляди професора І. К. Кучеренка не втратили своєї актуальності й потребують нової дослідницької енергії.

ЛІТЕРАТУРА

Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. Київ : Либідь, 1993. 365 с.

Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. Київ : Пульсари, 2004. 400 с.

Кадошцева Л. О. Українська мова: Синтаксис простого речення. Київ : Вища школа, 1985. 127 с.

Кучеренко І. К. Лексичне значення приєменника. *Мовознавство*. 1973. № 3. С. 12–23.

Кучеренко І. К. За високу якість мовознавчих посібників. *Українське мовознавство*. 1985. Вип. 13. С. 3–9.

Кучеренко І. К. Актуальні проблеми граматики. Львів : Вид-во “Світ”, 2003а. 228 с.

Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови : Морфологія. 2-ге вид., уточ. й доповн. Вінниця : “Поділля-2000”, 2003b. 464 с.

Сучасна українська мова: Морфологія. Підручник / Л. А. Алексієнко, О. М. Зубань, І. В. Козленко; за ред. А. К. Мойсієнка. Київ : Знання, 2013. 524 с.

REFERENCES

Vykhovanets, I. R. (1993). *Hramatyka ukrainskoi movy: Syntaksys*. Kyiv : Lybid (in Ukrainian).

Vykhovanets, I. & Horodenska, K. (2004). *Teoretychna morfolohiia ukrainskoi movy*. Kyiv : Pulsary (in Ukrainian).

Kadomtseva, L. O. (1985). *Ukrainska mova: Syntaksys prostoho rechennia*. Kyiv : Vyshcha shkola (in Ukrainian).

Kucherenko, I. K. (1973). *Leksychne znachennia pryimennyka*. *Movoznavstvo*, 3, 12–23 (in Ukrainian).

Kucherenko, I. K. (1985). *Za vysoku yakist movoznavchykh posibnykiv*. *Ukrainske movoznavstvo*, 13, 3–9 (in Ukrainian).

Kucherenko, I. K. (2003a). *Aktualni problemy hramatyky*. Lviv : Svit (in Ukrainian).

Kucherenko, I. K. (2003b). *Teoretychni pytannia hramatyky ukrainskoi movy : Morfolohiia*. Vinnytsia : Podillia-2000 (in Ukrainian).

Aleksiienko, L. A., Zuban, O. M., Kozlenko, I. V. (2013). *Suchasna ukrainska mova: Morfolohiia*. Kyiv : Znamnia (in Ukrainian).

DOI: [https://doi.org/10.17721/um/53\(2023\).11-23](https://doi.org/10.17721/um/53(2023).11-23)

Serhii Riznyk, PhD, Associate Prof.

ORCID ID: 0000-0003-3083-4543

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

Scientific personality of Ilya Kucherenko in Ukrainian grammarology

The article is devoted to the analysis of the scientific contribution of Taras Shevchenko Kyiv University professor Ilya Kucherenko to the

development of the grammatical theory of word combinations and sentences, the innovative principles of classification of parts of speech, the theory of cases, the syntactic status of homogeneous clauses, the function of the preposition in a syntactic combination, the syntactic nature of phraseological units, the principles of logical consistency in definition of key concepts and mechanisms of language structure.

His innovative grammatical concept lies in the application of the monocriterial principle for dividing words into parts of speech. The real meaning of the word was chosen as the sole criterion. According to their real meaning, the scientist divides all the words of the language into seven classes (noun, adjective, numeral, verb, adverb, participle, conjunction) and in each of these classes he distinguishes three levels of semantics: the level of specific semantics, the level of generalized semantics and the level of generalized indicative semantics.

The article analyzes the syntactic function of the preposition in the phrase. I. Kucherenko believes that the preposition does not help the noun to implement the noun semantics, but on the contrary, it requires the noun to specify the generalized-indicative level of its semantics and is combined with the noun dependent on it by the grammatical control link.

The grammarian considers stable (phraseological) compounds to be not lexical, but syntactic units, since the words in them are combined in the same way as in free word combinations.

The article also examines a number of other syntactic phenomena (monosyllabic sentences, homogeneous clauses, vocative), which I. Kucherenko explains using strictly logical methods of analysis. The grammatical concept of Ilya Kucherenko is analyzed in comparison with the views of other scientists of the 60s–90s of the 20th century.

Keywords: *grammarological teaching of Ilya Kucherenko, grammarology, monocriterial classification of parts of speech, levels of the generalized meaning of words, real meaning of the word, level of semantics, syntactic functions of the preposition, functions of the vocative, phraseological constructions.*

Стаття надійшла до редколегії 15.04.22

Рекомендована до друку 20.05.22

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)